

ҒТАХР 14.33.09

Қ.П.ЖҮСІПТІҢ МЕКТЕПТЕ ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДАҒЫ ШЕБЕРЛІГІ

М.И. Оразханова, Г.А. Сагынаева

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан
maigul7777@mail.ru, Gulzirasagnaeva@mail.ru

Мақалада әдістемеші, ғалым Қ.П.Жүсіптің еңбектеріне, әдістеме ғылымына қатысты көтерген мәселелерін талдап талқылаймыз. Ғалымның мектепте әдебиетті оқыту мәселелеріне байланысты шыққан еңбектерін талқылап, ал көптеген мақалалары әдістеме ғылымының қыр-сырын үйретуге арналғанын көрсетеміз. Мақалада мектеп бағдарламасында бар көптеген өлеңдерді талдаудың әдістемесі бүге-шүгесіне дейін талданып көрсетілген. Қ.Жүсіп өзінің әдістемелік еңбегінде мағыналы сұрақ қоя отырып талдап, негізгі идеясын ашып, кейіпкерлерінің бейнесін ашуда, шығарманың тілдік ерекшеліктерін талдауда жақсы қолданған. Әдістемеші еңбегіне үңілсек, тек өлең көркемдігіне үңіліп қоймаған, ондағы білім алушыларға құрастырылған сауалдар әр өлеңнің ерекшеліктеріне байланысты өзгеріп отырған.

Түйін сөздер: әдістеме, әдебиетті оқыту, әдіс-тәсілдер, технология, өлең оқыту, дастан оқыту.

Кіріспе

Қазірде барлық дамыған елдерде білім беру ісіне ерекше көңіл бөлініп жатқандығы белгілі. Еліміздегі білім беру жүйесі оқушыларға өзге құндылықтармен қатар адамзаттық, ұлттық құндылықтарды дәріптеуімен ерекшеленуі тиіс. Заман талабы мен әлеуметтік сұраныстарға сай әдістеме де жаңартылып, жетілдіріліп отырады. Әсіресе, қазақ мектептеріндегі әдебиет пәнін оқытудағы өзгерістер оның даму үдерісінің үздіксіз екендігін танытады. Білім беру жүйесі де, бағдарлама да түбегейлі өзгеріске ұшырап, оқыту әдістемесіне де өз әсерін тигізіп жатқан тұста, бұл күнге дейінгі жеткен жетістіктеріміз бен әдістемешілеріміздің ұсынған әдіс-тәсілдерін жоққа шығара алмаймыз. Көпшілігіміз ден қойған Кембридж оқыту тәсілдеріне қатысты да «құмыт болған ескі әдіс-тәсілдерді» таңдап, жүйелеп беру деп айтуға болады.

Әдіснама мұғалімдерді тиімді оқыта отырып, өзінің пәнін сүюге жетелейді. Сондай-ақ, әдебиеттен теориялық білім беру арқылы оқушының дүниеге деген көзқарасын қалыптастырады. Шәкірттерге дағды мен білім беру, қазақ әдебиетін дұрыс оқытқанда ғана нәтиже бермек.

Әдебиеттерге шолу

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымына елеулі еңбек сіңіріп, өзіндік ой-пікір, ғылыми тұжырымдарымен әдістеме тарихынан орын алған әдістемеші, ғалым Қ.П.Жүсіптің еңбектеріне, әдістеме ғылымына қатысты көтерген мәселелерге тоқталғымыз келеді. Ол әдістеме саласында 60 жылдардың соңынан бері жүйелі әрі табанды түрде ғылыми зерттеу жүргізіп келеді. Ғалымның «Өлең - сөздің патшасы» (1991) [1], «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» (1999) [2], «Көркем сөздің құдіреті» (2000) [3] атты іргелі зерттеу кітаптары мен республикалық басылымдарда жарияланған 150-ге жуық ғылыми мақаласы ғалымдар тарапынан жақсы бағаланды.

Өзіндік дамыту, топтық оқыту, дамыта оқыту, жобалау т.б. педагогикалық технологиялар мен оқушының өзіндік әрекетін дамытуға бағытталған әдіс-тәсілдер баланы өз іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарап, шығармашылық тұрғыдан дамуына әкеледі. Қ.П.Жүсіп ұсынған әдіс-тәсілдер осы мақсаттарды шешуге бағытталған.

Ғалым Қ.П.Жүсіп мектепте әдебиетті оқыту мәселелеріне ерекше көңіл бөліп келді. Оның «Мектепте қазақ әдебиетін оқыту» атты қомақты еңбегі 2003 жылы жарық көрді. Сонымен қатар көптеген мақалалары әдістеме ғылымының қыр-сырын үйретуге арналған. Кітапта Қ.П.Жүсіптің көп жылдан бергі ізденістері жинақталып берілген. Автор мақалалары 1983-2009 жылдары республикалық журналдарда үзбей басылып келді. Бұған дейін осы мәселелерді қамтыған оның «Көркем сөздің құдіреті» [3] және «Мектепте қазақ әдебиетін оқыту» [4] кітаптары жарық көрді.

Бұл еңбектің үшінші нұсқасындағы бірінші бөлім мектепте өлең оқыту ерекшеліктеріне арналса, екіншіде эпостық шығарманы оқыту ізденістері сарапталады. Атап айтқанда, С.Торайғыровтың «Кім жазықты», М.Жұмабаевтың «Батыр Баян», С.Сейфуллиннің «Көкшетау», І.Жансүгіровтің «Құлагер», М.Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» шығармаларын оқыту мәселелері кең қарастырылған.

«Көркем шығарма тілін таныту» деп аталатын еңбектің үшінші бөлімі мемлекеттік тілге мән берудің не бір озық үлгілерін ұсынып, дәлелдеуге құрылған.

Проблеманы талдау

Мектепте қазақ әдебиетін, оның ішінде поэзиялық туындыны өткенде, шығарма мазмұнын жалаң баяндаумен шектелу, оқушыны ойлаңта отырып, өлең көркемдігіне үңілте алмау сияқты олқылықтардың жиі кездесетіндігі белгілі. Ендеше, аталған еңбекті оқып, оны сабақта қолдану ұлтын, тілін шын сүйген мұғалім үшін өте қажет. Еңбек мектепте және арнаулы оқу орындарында қазақ әдебиеті мен тілін қазіргі заманның озық талабына сай жаңаша оқыта білуге арналған.

Қ.П.Жүсіптің қазақ әдебиеті әдістемесіне қосқан үлесі орасан зор. Қазақ әдебиетін мектепте оқыту сапасын жетілдіруде «Көркем сөздің құдіреті» еңбегінің маңыздылығын бірінші кезекте атап өткен орынды. Қуандық Пазылұлы мектеп оқулықтарындағы өлеңдерді талдаудың озық үлгісін ұсынады. Әдетте, мұғалім жалаң баяндаумен немесе троп түрлеріне ғана талдау жасауға көңіл бөлсе, көркем, суретті сөздер назардан тыс қалып жататыны жиі кездеседі. Ал ғалым тау биіктігі, шөп қалыңдығы, су мөлдірлігі, үн тазалығы, кейіпкердің психологиялық сезімі, көңіл-күйін ақындар қалай жеткізетіндігіне назар аудартады. Ол оқушының тіл байлығын дамытады, сөздік қорын молайтады. Ахмет Байтұрсынов: “Тіл дамыту мәселесі тек қана грамматика заңдарына үйретіп, не болмаса, сөздерді балаға үйретіп қана емес, сөзді тіршілігінде көрсету барысында ғана шешуге болады” [5; 17]. Қ.П.Жүсіптің әдебиет сабағында ұсынылып отырған талдау әдісінің қазақ тілі пәнін оқытуда да маңызы бар.

Мектепте оқылатын әдебиет сабағында қара сөзге қатты мән беріледі де, өлең құдіретін талдауға келгенде ақсай береміз. Себебі «Лирикалық шығармаларды құлақпен емес, жүреппен, сезіммен қабылдау керек десек, ол шығармаларды бала қалай меңгерді, нені сезді, неге тебіренді, қандай көңіл-күйде болды, оны тексеру де мұғалімге оңайға соқпайтын мәселелер. Міне, сондықтан да лириканы оқытудың күрделілігі осында жатыр», - деп, атап өтеді белгілі әдістемеші ғалым Қ.Бітібаева [6; 137]. Осы тәріздес пікірлес басқа әдістемеші ғалымдар [7] еңбектерінде де кездеседі. Өлеңнің құдіретін тап басып, айнымай талдау, өлең табиғатын тану - екінің бірінің қолынан келе беретін іс емес.

Қ.Жүсіп әдістемесіне үңілсек, тек өлең көркемдігіне үңіліп қоймайды. Ондағы білім алушыларға құрастырылған сауалдар әр өлеңнің ерекшеліктеріне байланысты өзгеріп отырады. Өлеңнің тақырыптық-идеялық ерекшелігі, лирикалық қаһарман көзімен берілген табиғаттағы көркемдік, автор назар аудартқысы келген қимыл, кейіпкерлер көңіл-күйі т.б. назардан тыс қалмайды. Тіпті ақындық ерекше сөз қолданыс та қамтылады. Мәселен, Абайдың «Жазғытұры» өлеңінде тіршілік салтанатына, әсем қозғалысқа, дыбыс ерекшелігіне, адамдардың көңіл-күйіне, жарасымды қимыл-қозғалысқа назар аудартып барып, соларды ашатын сөздермен жұмыс жасауды ұсынады. Содан кейін ғана өлең көркемдігін, яғни, троп, фигура түрлерін ашуға кірістіреді.

А.Байтұрсынұлының жоғары сыныптарға ұсынылған «Жауға түскен жау сөзі» көркемдігі жоғары өлеңін талдауда да бірден көркемдік қуып кеткізбейді. Алдымен, өлең ерекшелігін ескеріп, алдын ала даярланған білім алушыларды ізденерлік сауалдарды ұсынады. Ондағы қиындықты, қысымды, қоршаған орта жағдайын (қарсылығын, қолдауын, тілекестігін), лирикалық қаһарман күйзелісін, қарсылығын, сөз қолданысындағы шарттылықты, ұлттық өрнекті танытып, тапқызып барып қана өлең көркемдігін талдауға отырып шығарма идеясын түсінуге бағыттайды. А.Байтұрсынұлының «Жауға түскен жау сөзі» өлеңінен соң, М.Дулатұлының «Алашқа» өлеңін оқыту жолын ұсынады. Бұл өлеңнің ерекшелігіне, тақырыбына байланысты өзге өлеңдерде қайталанбайтын сұрақтарды ұсынады. Онда қазақ халқының жер-суынан айрылу тақсиретін, халықтың тек жерінен емес, жалпы бостандығынан ада болғандығын, күрескер саны азаюына деген қынжылыс т.б. сұрақтар тобын ұсына келіп, «қой бағып қасқыр қашан опа қылған» бейнелеуіндегі «қой», «қасқыр» ауыстыруларына ерекше назар аудартады. Осы ұғымдарға қатысты мұғалімдерге арнайы түсіндірме де жасайды. Оны ұлт шеңбері әдебиетінде қарастырудың

жеткіліксіздігін ескерте келіп, И.А.Крыловтың 1823 жылы жазылған «Ала қойлар» мысалымен үндестіреді. Сондай-ақ, қазақтың екі бірдей алыбы Абай мен А.Байтұрсынұлының И.А.Крылов мысалын жарыса аударғандарын, сол жауыздықты тудырушыны ашық атай алмаса да, соңғы шумағы арқылы тұспалмен айтып өткендігін талдап, айтып, дайындап береді. Осыған ұқсас ойларды «Хал-ахуал» кітабында Мәшһүр Жүсіп, «Ызалы қиял» өлеңіндегі «Қожайынсыған арыстан» қолданысы арқылы І.Жансүгіровтің де меңзеп айтқандығын еске салып өтеді. Сол арқылы мұғалімге дайын материал ұсынады.

Қ.П.Жүсіп мақала жазған кезіндегі мектеп бағдарламасында бар көптеген өлеңдерді талдаудың әдістемесін бүге-шүгесіне дейін жіктеп көрсетеді. Мысалы, «Сәкен Сейфуллин өлеңдерін оқыту» ішіндегі «Асығып тез аттандық» өлеңін өту кезеңіне көңіл аударайық. Мұғалім оқушыларға ықтимал сұрақтар даярлап әкеледі. Бұл сауалнамалар таратылған соң, оқушылар өздерінің сыныпта алған білімін әрекетке қосады.

Қорытынды сауал ретінде өлеңнің идеясы сұралып, оның күреске, тәуелсіздік үшін алапат айқасқа етпеттеуді дәріптеу екендігі сөз болады. Әдістемеші бұл өлеңнің жалғасы іспетті «Тұлпарым» өлеңін қоса алған. Өлеңді талдау барысында Б.Майлиннің «Қырда» өлеңін салыстырмалы түрде беріп, С.Сейфуллиннің «Тұлпарым» өлеңіне де арнайы сауалнамалар даярланған.

«М.Жұмабаев өлеңдерін мектепте оқыту» еңбегінде, ақының «Сағындым» өлеңіне сауалнама жасалып, таратылады, онда: «Шығармадағы алапат қиындық, жалпы тақсірет, таршылық көрінісі; тамақ нәрсіздігі, уақыт өтпеуі, лирикалық қаһарманның жүдеуі, лирикалық қаһарманның сағынышы сияқты сұрақтар алынған.

Зерттеуші-ғалымдар Қ.М.Байтанасова мен С.Ш.Айтуғанова «Лириканы терең түсіну үшін қайталап оқып, басқа ақынның соған ұқсас өлеңдерімен салыстыру керек» - [8; 29] деп, атап көрсетеді. Бұл тәжірибе Қуандық Пазылұлы еңбегінде орын алған. Ол өлеңнің табиғатын танытпас бұрын кіріспе ретінде «С.Сейфуллин, Б.Майлин шығармаларының өту кезеңіне тоқталған. С.Сейфуллин мен Б.Майлиннің 1917 жылғы ақпан төңкерісінің еркіндік әкелетініне сеніп қалып, ақындар өз қуаныш лебін еркін білдірсе, Мағжан бұл еркіндіктің өткіншілігін аңғарған ақындардың бірі болғандығын, сондықтан оның өлеңдерінде мұң, сағыныш, торығу басым» екендігін баса айқындайды. Сол сияқты Қуандық Пазылұлы өлеңнің әр жолына тиянақты қисындық талдау жасай отырып, өлең табиғатын, өлеңнің ішкі мазмұнын тілі арқылы ашуға бет бұрады. Жалпы, Қ.П.Жүсіптің «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» еңбегі өте тереңдікпен жазылған, мұғалімдерге даяр оқу құралы десе де болады. Мұнда арнаулы тестілік кесте жасамай-ақ, даяр үлгіні алып оқушыларға таратуға болады. Әрбір сауалнаманың рет саны, әрпі, оған қоса жауабы нақты берілген.

М.Жұмабаевтың «Өткен күн» өлеңіне жасалған талдау мүлдем өзгеше. Айталық, біріншіден, табиғат жарасымдылығы - өлең идеясына негіз болса, екіншіден, адамдардың бір кездегі бостандықта болу белгілерінің өлең идеясын өрістетуі, үшіншіден, ажарлау, құбылтулардың шығарма идеясын, ақын стилін өрбітудегі рөлін т.б. ерекше атай аламыз [9; 48].

Қ.П.Жүсіптің мектепте өлең оқыту еңбегіне үңіліп отырсақ, І.Жансүгіровтің «Гималай» өлеңін оқыту да мұғалімнен үлкен даярлықты қажет етсе, ондағы сұрақтар мазмұны құрастырушыдан білгірлікті, білімді талап етеді. Көркемдік ерекшеліктерді ашатын сауалдармен қатар тақырыпқа қатысты, сөз қолданысына сай сауалдар ойластырылған. Онда тау басындағы қардың көптігі, ылғал молдығы, өзеннің ағыс екпінінің қатты екендігі, табиғаттағы дыбыс ерекшелігі, өсімдік ерекшелігі, тіршілік салтанаты, ұлттық өрнек сияқты сауалдар оқушыға мән бермейтін сөз қолданыстарына назар аударту арқылы байқампаздыққа тәрбиелейді.

Зерттеу мақсаттары мен міндеттері

Қ.П.Жүсіп білім берудегі проблемалап оқытуға аса көңіл бөлгендігін байқаймыз. Осыған қатысты білікті маман Д.Әлімжанов пікіріне де сүйенеді. Оның «проблемалап оқытудың оқушылардың ғылыми-творчестволық білім алуына негізделетінін» айта келіп, [4; 18] «Мектепте көркем шығарманың мазмұнын танытумен шектелу, оқушылардың өздерін ойлантып, іздендірмеу т.б. олқылықтарды жоймай тұрып, проблемалық оқуды іске асыру мүмкін еместігіне ден қоямыз» дейді [4; 19].

Лирикалық шығармаларды оқытуға қатысты өзге де әдістемешілер тарапынан жазылған еңбектерге шолу жасасақ, белгілі әдістемеші Қ.Бітібаева еңбегі алдымен ойға оралады. Ол лирикалық шығармаларды құлақпен емес, жүрекпен, сезіммен қабылдау керектігін, мұғалімнің қандай мәселелерге көңіл аудару қажеттілігін санамалап айтып береді. Салыстыра қарасақ, Қ.Жүсіп пен Қ.Бітібаева еңбектерінде өзара ұқсастық бар. Екеуі де лирика туралы әдеби-теориялық ұғымдарды тереңдете беруге назар аударса, өлеңді үйде алдын ала оқып, танысуға ұсынуға болатындығы, сондай-ақ, поэтикалық көркем тіліне, құрылымына көңіл бөлгізіп, талдатқызып, ақынның көңіл-күйін бағдарлатуға т.б. назар аудартуы - екі әдістемеші еңбектеріндегі ортақ көзқарас, ұсыныс, пікірлер. Қ.Бітібаева еңбегінде де лирикалық шығарманы талдауда оның ерекшелігіне байланысты алдын ала сұрақтар даярланады. Мәселен, Абайдың «Күз» өлеңін өткен кезде жалпы ойлантарлық сауалдар тізбегін ұсынады. Мұнда ақынның күз көрінісін қандай сөздермен бейнелегендігі, «малма», «шомшы», «күзеу» т.б. сөздердің мағынасына, адам мен жан-жануарлар тірлігі қалай берілгендігіне назар аудартады. Яғни, сұрақтар мазмұны мен мақсатына қарай өзгеріп, түрленіп отырады [6;17].

Ғалым Қ.П.Жүсіп өлең оқытқанда бір ақынның шығармасын талдап қана қою жеткіліксіз екендігін айтады. Сондықтан талдау нысаны болған ақын туындыларын өзіне дейінгі, кейінгі ақын лирикаларымен байланыстырып оқытуды дұрыс деп санайды. Мысалы, Қ.Аманжолов [10] поэзиясын Абай өлеңдерімен сабақтастыра талдау үлгісін ұсынады. Белгілі бір ақын сөз қолданысын оқшау қарастыруға болмайтынына, оны әсіресе өзіне дейінгі шайырлар туындыларындағы сөз кестелерімен тығыз байланыста алу керектігі әдебиетте өлең оқытуда өз маңыздылығын көрсететіндігін айтады. Қ.П.Жүсіп Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңіндегі: «Кеш деп қайтар жол емес // Жол азығым мол емес», [10; 25] тармақтарын түсіндірмей тұрып, бұл шығармадағы «жол» мәнін салмақтау да мүмкін емес. Абайда да, Қасымда да даладағы жол емес, өмір жолы айтылып тұрғаны анық. Мәселен, Абайда: «Кеш болып қалған екен, енді ана ауылға жете алмаспыз, кері қайтайық», - деп, даладағы жолда жолаушылардың қайта оралу мүмкіндігі болса, өмір жолында, айталық, елу, алпыс жасқа келген адамның: «Қартая бастағаным ба, қой, қырық жасыма қайта оралайын», - дей алмайтыны меңзелген. Қасым да даладағыны емес, өмір жолын жинақтап беру кезінде оның көптігін, ұзақтығын, демек арпалыс, күрес тынымсыздығын әрі «шарлаған» сөзі арқылы (шарласа, көп жүргені емес пе!?) аңдатып, әрі жол көлеңкесінің өз келбетінен көрінуін (сөзбе-сөз ұғынсақ, жолда көлеңке бола ма, әрі ол адам өңінен көріне ме!?) шартты түрде қолданып, қиындық, тауқымет салмағын аз сөзбен әсерлі сездіре алған» [4; 30], - деп, екі ақын шеберлігін салыстыра талдайды.

Шығарманың көркемдігіне назар аударту да – шығарманы талдаудағы маңызды мәселе. Ғалым Т.Ақшولاқов «Шығарманың көркем айшықтарын таныту» [12] еңбегінде шығарма талдаудың төрт түрлі жолын көрсетеді. Бұл мәселелер Қуандық Пазылұлының әдістемелік еңбектерінде міндетті түрде талдауға түседі. Басқа әдіскер ғалымдардан даралығы ғалым ұлттық айшық, шарттылық, деректендіру мәселелеріне ерекше назар аудартуды жөн санаған. Ерекшелік деген де тек халықтық қолданыстағы метафора, эпитеттерді табу жеткіліксіз, ақынның шеберлігін, даралығын танытатын соны қолданыстарға, авторлық қолданыстарға назар аудартуды мақсат етеді. Мысалы, өлең оқытуда «Өмірдің алтын сарай аспаны» - Қасымның өзі сомдаған, өзіндік метафоралық тіркесі. Біз білетін, өзіміз тұратын кеңістік аспаны емес, «өмір аспаны» деп алу да – сөзді ауыспалы мағынада қолдану үлгісі [10; 31]. Соның салдарынан дерексіз ұғым өмір белгілі бір кеңістікке айналған да, оған аспан тіркескен. Аспанға ұшу құс емес, адамға оңай еместігін зерделесек, оған қиялмен ерте қанат қағу және жай аспан емес, «алтын сарай» аспанға биіктеу де - ерекше мықтылық белгісі», - деп көрсетеді.

Ғалым өзге де тың қолданыстар арқылы ақын шеберлігін айқындай түседі: «Өмір» - дерексіз десек, «от» сөзіне тіркесуі тұсында («от-өмірім») оның «өшіп» қалуы мүмкіндігі де заңды. Әйтсе де, бірі (ақынның лирикалық қаһарманы) көз жұмса да, екіншілердің (ақын елінің) көшпей қалатынына сену, сөйтіп бірі өлі, бірі тірі күйінде туған жерде бірлікте қалатынын зерделеу, өлімге деген өкініштен гөрі, о дүниеге өтсе де, елі тұрған жерде қалатынына масаттануға қарай көбірек бейімдейді. Соның нәтижесінде өлім дәлелі, қайтыс болған адам жатқан орны көрінісі «Жатармын өз жерімде бір төмпешік» әрі қайғы (өлім қашан да жақсы емес), әрі шүкіршілік (бәрібір өз елінде, жерінде қалды) қатар өрбуін негіздейді. Сөйтіп «тап-таза» бір сезім емес, не

бірыңғай қайғы, не бірыңғай қуаныш та емес, екеуін аралас өру нәтижесінде ақын күрделілікті шынайылықпен ұштастыра білген», - деп түйіндейді.

Ғалымның әр сыныпта троп түрлерін оқыту мәселесіне көңіл бөлгендігін аңғарамыз. 7-сыныпта, әсіресе, оқиғалы өлеңдерді талдау тұсында дамыту (градация) ұғымын бере білу керектігін ескереді. Еңбегінде Сәбит Дөнентаевтың «Бозторғай» өлеңінде бозторғайдың қысым көруін, зорлық иесі кімдер екенін танып білуін көрсету арқылы ақын әлеуметтік теңсіздіктің тамыры мен мәнін ашқанын айта келе, ақынның өрбіту әдісін сәтті қолданғанына назар аудартады. Бозторғайдың тұрымтайдан зорлық көруі ғана аталып өтетіндігіне назар аудартады, оның қандай зорлық екенін нақты көре алмайтынымызды ескертеді. Сол арқылы ақынның меңзеп отырғанын, қандай зорлық екенін жеткізе алмай отырғанын атап көрсетеді. Өлең шумақтарында қырғидың бөденеге жасаған қиянаты беріледі. Бірақ мұнда жай қысым көрді деп өте шықпай, оны нақты бейнелейді. Бөдененің қырғидан қорқып бұғып жатқаны көрсетіледі. Бөдененің бір жолдасын қырғи ұстап жегені баяндалады. Осы баяндауларды ғалым Қ.П.Жүсіп «Құр зорлық қылды дегеннен гөрі бұлай өрнектеу нақты да әсерлі екені белгілі», - деп анықтайды. Өлең жолдарында қаршығаның үйректерге жасаған залалы одан да мол, қорқынышты: «Көлдегі көп үйректің арасынан // Шулаған қаршығалап зар шығады: //...Тыңдаса бұл дауысты жақын келіп, // Әр жерде бір шүрегей жатыр өліп». Кейінгі шумақтарда өрнектелген лашынның қазға жасаған өктемдігі бұдан бұрынғылардың бәрінің ісінен асып түседі:

Түбінде бір теректің бекзадасы

Жеп отыр қаздың етін көкірек керіп [13; 6].

Ақын шығармаларындағы осындай ерекшеліктерді тап басып көрсетуі, міне, осы өрістеулер болмай, бірден лашынның қаздың етін қалай жегені берілсе, өлең әсері кемір еді. Қ.П.Жүсіп өлең идеясы неғұрлым әсерлі, пәрменді болу үшін ақын көркем дамытуды шебер пайдалана білу керектігіне назар аудартады.

Қ.П.Жүсіп - мектепте өлең оқытумен қатар дастандарды оқытуға да аса көңіл бөлген ғалым. Ол лиро-эпостық поэмаларда эпостың элементі де, лириканың элементі де бар екендігін, лиро-эпостық поэманың лирикалық жақтары басым келетіндігін, лирикалық жырдың тақырыбы сүйіспеншілік сезім болса, қатысушы кейіпкерлері, негізінен, қарапайым адамдар болатындығын, батырлар жырынан ерекшелігі де осында екендігін ескертіп жүреді.

Батырлар жырының дәріптейтіні - ерлік, батырлық. Батырлар жырында патриоттық сезім болса, лирикалық поэмаларда сезім, кейіпкерлердің басынан өткізген қиыншылықтарын, күйініш-сүйініштерін суреттейді. Осындай күрделі шығармаларды мектепте оқытуға қойылар талап та биік.

Осы талапты шешуде Қ.П.Жүсіптің ұсынған әдістемесі мұғалімдерге үлкен көмек болары сөзсіз. Әдіскер ғалым: «Дастанды оқытуға арналған үлкенді-кішілі еңбектердің бәрінде шығарманың идеялық-тақырыптық негізін мазмұндаумен, басқа үлгілермен салыстырумен т.б. шектеліп, туынды көркемдігіне үңілте алмай келгеніміз де рас. Біз осы мәселені шешуді, шығарма құдіретіне ден қоюға оқушыларды бағыттауды мақсат еттік. Алдымен поэмада әспеттелер идеяға тұғыр іспетті табиғат көрінісін, орталық қаһарман Ақан мекен еткен, оның өнеріне, өміріне шабыт берген Көкшетауды неғұрлым көркем нақыштаған үзіндіні оқушыларды сабаққа дейін жазып келуін ұйымдастырған жөн» [4; 162], - деп, баса көрсетеді.

Мектепте кейде көлемді шығарманың мазмұнын айтумен шектелетін жағдайлар аз емес. Оқушының мазмұнды жалаң баяндауы оны жалықтыруы мүмкін, оқушыдан тек мазмұнын сұрамай, оқиға желісін талдай отырып, жетекші сұрақтар арқылы идеясын ашып, баяндалған жайттың мәніне үңілтсе, сабақтың маңыздылығы артар еді. Осы мәселелердің шешімін біз Қ.П.Жүсіптің еңбектерінен табамыз. Ғалым С.Сейфуллин поэмаларын оқытудың жолдарын, І.Жансүгіровтің «Құлагерін», С.Торайғыровтың поэмаларын, т.б. көлемді туындыларды оқытудың жолын анықтап берді десек, асыра айтқандық болмайды деп санаймыз.

Бүгінгі дамыта оқыту принципін проблемалық оқытусыз мүмкін емес. Ал проблемалық оқыту проблемалық ситуациясыз, іздендіретін сұрақ-тапсырмалар жүзеге аспақ емес. Мұның бәрі бір-бірімен сабақтас, өзектес.

Көркем әдебиетті оқытудағы басты мақсат - оқушылардың жалпы ой-өрісін, әдеби білімін дамыту, оның бойына адамгершілік асыл қасиеттерді егу, эстетикалық талғамын арттыру. Қ.П.Жүсіп ұсынған сұрақ-тапсырмалар осы мақсаттарды көздеген.

Зерттеу әдіснамасы

Шығарманы творчестволықпен оқи білген, эстетикалық талдауға үйренген оқушы қандай күрделі қиын сұрақ-тапсырмаларды болсын орындай алады. Сұрақ қоя білу – дамуға орта құру, қоршаған ортаға бейімделу, қажеттілік туғызу, тіл дамыту. Қ.Жүсіп өзінің әдістемелік еңбегінде дастанды сұрақ қоя отырып талдап, негізгі идеясын ашып, кейіпкерлерінің бейнесін ашуда, шығарманың тілдік ерекшеліктерін талдауда жақсы қолданған.

Қ.Жүсіпті І.Жансүгіровтің «Құлагер» дастанын талдаған сабақ жоспарының үлгісіне назар аударсақ, әдіскер алдымен дастанның тақырыбына, оның қазақ әдебиетінде алатын орнына, көтерген мәселесі мен құрылысына, кейіпкерлеріне тоқталып өту арқылы мұғалімдерге тікелей жол сілтейді.

Ғалымның сауалдары бала тілін дамытып қана қоймайды, эстетикалық танымын кеңейтеді, оқушының әдебиетке, әдебиет арқылы туған жер табиғатына, туған еліне деген сүйіспеншілігін оятады.

Әдіскер ғалым мұғалімнің қол көтерген оқушылардан ғана сабақ сұрауын дұрыс санамайды. Кез келген мұғалім сыныптағы оқушылардың орташа, нашар үлгеретіндердің ізденбей қалып қоюына жол бермеу керектігін ескертеді. Мұғалім бар оқушының толық қатысуын қадағалап, әрқайсысына жеке таратылған өлең жолдарына белгі қоюын талап еткені дұрыс деп санайды. Оқушылар үзіндіге өзіндік белгілерін, өз ұйғарымдарын қойып шығуын қадағалағаны дұрыс. Алдымен нашар үлгеретінді тұрғызып, белгілі бір сөзге, не сөз тіркесіне қандай белгі қойылғанын сұрау, кейін оның жауабын басқалардың толықтыруына, демек әркімнің өз әріптесінен қаншалық қалып қойғанын бағамдауына мүмкіндік беру керектігін айтады.

«Мұғалім сөзі» деп оқытушының оқушыға қояр сауалдарын да ұсынады. Оқушылардың «ықтимал жауабын» келтіреді. Оқушылардың толық сабаққа тартылуы, әр оқушының ойын жеткізе алуына жағдайдың жасалуы сабақтың нәтижелі болуына әкеледі. Бұдан әрі оқушылардың бірі бастап, екіншілері өрбітуі, мұғалім жетектеуі, түйіндеуін, бәрін ықтимал жауап есебінде жинақтап көрсетеді.

Міне, осындай нақты талдай білулерден кейін барып, оқушылар табиғат әсемдігіне, ақынның сөз қолдану шеберлігіне ден қойып, шығармадағы негізгі түйінді, зейнеттілікті, озықтықты сақтау идеясын қабылдауға дайындалады. Оқытушы бұдан кейін әрі табиғат сұлулығын, әрі ақын бейнесін танытарлық үзінділерге көңіл бөлізеді.

Үзіндінің әр оқушы алдында көшірілген түрі бар екендігіне көз жеткізген соң, мұғалім әрі осының алдында берілген сауалдар бойынша, әрі қосылған сұрақтарға байланысты жауаптарды қабат әзірлеуді тапсырады. Мұғалім сауалдарынан кейін ықтимал жауаптар ұсынылады.

Шығармада тек табиғат әсемдігі мен ақын шеберлігі ғана оқушы назарында болмайды, сонымен бірге оқушы сюжет бойынша шығарма қаһармандарына баға беріп, кейіпкер образын ашу үшін де еңбектенеді. Мысалы, осы туындыдағы Ақан мен Батырашқа оқушылар баға береді. «Мұғалім жауаптарды жинақтап, қорыта келе, айтылған ұйғарымдар ішінде Ақанда әрі намысқорлық, әрі аздап мақтансүйгіштік те орын алғанын атап көрсетеді. Одан әрі оқытушы Батыраштың доңайбат білдіруінен кейін есе жібермей қайтарған Ақан жауабына үңілтсе, ат жарысы басталар тұста Құлагерге мінген балаға айтқан Ақан сөздерін бөліп алып, оған баға беру тапсырылады. Одан кейін мұғалім одан әрі соққы тиіп, өліп бара жатқан Құлагер қасындағы Ақан қайғысына көңіл бөлізеді. Келесі үзінділерден мұғалім сұрақтар қою арқылы шендестіру, ауыстыру, теңеу, Ақан бапкерлігі, Құлагерге деген сүйіспеншілігі, қамқорлығы қай жерінен көрінеді т.б. сұрақтарды қоя отырып, оқушылардың жауаптарын өзі толықтырып жалпы түйін шығарады

Әрі қарай Батыраштың Құлагерге баға беруіне кестеленген үзінді келтіріледі де, баға беру тағы оқушы еншісіне қалдырылады. Екінші сабақта оқушылардың бірі сәтті, бірі сәтсіз дегендей, жазып келгендерін сараптап, жүйелеп, жауаптары бекітіледі. І.Жансүгіровтің «Құлагер» дастанын оқытуда ғалым Т.Ақшолақов ат сынында ақынның Абай үлгісіне ұмтылғаны анық байқалатынын атап өтеді. Ат сынына қатысты әдебиетші ғалым М.Дүйсенов зерттеуінде ұтымды, дәлелді салыстырулар жасалғандығына тоқталады [14, 72].

«Құлагер» дастанының көркемдік ерекшеліктері, тілі талданып болған соң ғана, мұғалім оқушыларға қорытынды сұрақ ретінде дастанның өзекті идеясын береді.

Оқушылардың сәтті, сәтсіз аралас түрлі тұжырымдарын тындап болғаннан кейін, оқытушы мына түйінге жүгінтеді:

- Өзекті идея: «Жүйрікті күндеме, оған қастық қылма!» - дегенге саяды, Батыраш жіберген адам бәйгеде алға шығады деген Құлагерге айбалта сілтеді. Одан әрі Құлагер шекесінен «шүмектеп», «бұрқырап» шыққан қан арқылы ат қиналысына деген аяныш тудырып, бәрі асылды қимастық сезімін өрбітіп тұр».

Бұл берілген үзіндіде ғалымның шығарма қыр-сырын жетік меңгеріп, тілін, көркемдігі мен ақын шеберлігін, туындының идеясы, сюжеті т.с.с маңызды бөліктерінің барлығын қамтығандығын көреміз. Анығында бұл талаптарды орындау мұғалімнің де білімділігін, шеберлігін талап етеді. Егер ғалым ұсынған әдістерді сабақ барысында қолдана болса, оқушыларға әдебиет құдіретін тану мүмкіндігі туар еді.

Әдіскер ғалымның «Қазіргі өскелең заман биігімен бағамдасақ, күншілдік, қаскүнемдік ол кезде Ақан мінген Құлагерді мерт етсе, кейін соны 1936 жылы нақыштап, аяушылық білдіріп: «Озыққа тиіспе!» - деп дабыл қаққан Ілиястың өзін арада екі жыл өтер-өтпесте құрбан қылды», - деуі де, жас ұрпаққа еліміздің тарихынан да мәлімет беріп отырғандығын аңғарамыз. Өнер қайраткерлері, елін сүйген ел арыстарының репрессия құрбаны болғаны жөнінде қосымаш мағлұматты оқушыға ескерте кетеді. Сол арыстардың бірі – І.Жансүгіров екенін білеміз.

«Құлагер» поэмасын өту үстінде көркем шығарманың тіліне байланысты өздігінен жұмыс жүргізу пайдалы. Бұл поэма қаншама сөз өрнектеріне толы. Бір есте болатын нәрсе шәкірттер көбіне көркем сөз образының ішкі, астарлы мәніне терең бара бермейтіндігі. Сондықтан мұғалім сөздің қалың қатпарына, ішкі мағынасына балаларды үңілдіре үйрету керек. Оқушы неғұрлым тереңдеп барса, соғұрлым ол шығармадан күшті әсер алады.

Тілдік бояу шығарманың композициялық құрылымына байланысты. Мұны «Құлагер» поэмасын талдау үстінде шәкірттерге таныту орайлы [14; 36].

«Құлагер» поэмасы Ілиястың саңлақ өнер иесі екенін анық танытты. Мұнда ақынның нәзік сыршылдығы, «Ұзаққа жүгіретін өнер жүйріктігі», жез таңдай бұлбұл ақындығы бой көрсетті. Ақын - «сөздердің асыл, көркем тасын қалай», сөз маржанынан «бір сұлу сарай» тұрғызып кетті.

Поэманың идеялық-көркемдік табиғатын таныту мақсатында шәкірттерге ізденерлік, ойланарлық, шығарманың ішкі құрылымына енерлік сұрақ-тапсырмалар беру жөн.

Ал сұрақтар мен тапсырмаларға мәтінді шығармашылықпен оқып шыққан шәкірт қана жауап бере алады. Жалпы қай шығарманы өткенде болсын сұрақ-тапсырмалар шәкірттерді мәтінге жетектейтін болуы керек. Сол сұрақ-тапсырмалар оларды ойландырып, іздендіруді нысаны етулері керек. Дидактиканың бүгінгі талабы, міне, осында [12; 19].

Мұғалім оқыту процесінде, шәкірттердің білім өресіне, дағдысына, шығарманың жанрлық ерекшелігіне орай сұрақ-тапсырмаларды өзінше түрлендіріп беруіне, құрауына болады. Бірақ сол сұрақ-тапсырмалар қайткенде де шәкіртті мәтінге үңілдірсін, шығарманың эстетикалық табиғаты арқылы идеялық мазмұнын ашуға дағдыландырушы болсын. Басты мәселе, міне, осында. Ал қазірде бізде жоғары сыныптарда сұрақ-тапсырмалардың қалыптасқан жүйесі жоқ. Әр мұғалім өзінше әрекет жасайды. Соның нәтижесінде оқыту практикасында ала-құлалық көп. Бүгіндегі сын тұрғысынан оқыту, проблемалық оқыту т.б. технологиялардың аттары аталып, түстері түгенделмесе де, Қ.П.Жүсіп әдістемесінен аталған технология элементтерінің бой көрсететіні анық. Шетелде жарық көріп жүрген жүйелі ойлау туралы мақалалардағы ойлар да іштей қабысып жатады. Мысалы, Gilissen Melde G. R., Knippels MCPJ, Van Joolingen авторлығымен шыққан «Bringing systems thinking into the classroom» мақаласы [15] сыныптағы жұмыста жүйелі ойлау туралы ой қозғайды. Аталған мәселелер Қ.П.Жүсіп ұсынған әдістемеде жоқ деп айта алмаймыз. Шығармаларды талдауда жүйелі ойлау да, проблемалық ойлау т.б. белең алады.

Қ.П.Жүсіптің І.Жансүгіров «Құлагер» дастанынан бөлек бірнеше дастандарды оқытуға қатысты әдістемелік мақалалары бар. Дастанды бүге-шігесіне дейін талдаған келесі еңбегі – М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» шығармасы. Аталған шығарманы оқытуды арнайы талдап, қарастырған А.Бекенова, С.Тәжіғалиеваның «Батыр Баян» поэмасын орта мектепте оқыту түрлері» [16] мақаласы, басқа да көптеген еңбектер бар екендігін білеміз. Қ.П.Жүсіп әдістемесі өзіндік тиімділігімен ерекшеленеді. Әсіресе, қай шығарма болмасын, оның тіліне ерекше назар аудартады. Шығарма тіліне назар аударту да түрліше болып келеді. Мәселен, кейіпкер ойы, әлемі арқылы көркемдік құралдарға көңіл бөлгізген. А.В. Малева «Антитеза как способ поэтического

осмысления мира лирической героини А.Мишариной и А.Ельцовой» атты мақаласын атауға болады [17]. Әдебиетті өнермен байланысты оқытудың түрлері көп. Мысалы, әдебиет оқыту әдістемесі құралында Е.Жұматаева [18] мен Г.Құрманбай [19] дастанды сахналық қойылымға лайықтап рөлдерге бөліп оқыту әдісінің де өз тиімділігі бар екенін атап көрсетеді. Осындай қазақ әдебиетіндегі лирикалық шығарамаларды, дастандарды оқытуға қатысты өзіндік ойлар жоғарыда аталмаған Керімбекова Б. [20], Рүстемова Ж. А. [21] еңбектерінен де байқай аламыз.

Зерттеу нәтижелері

Қалай десек те, Қ.П.Жүсіп әдістемесіне, әсіресе, лирикалық шығармалар мен дастандарды оқытуға шолу жасай, мән бере отырып, мына нәрселерге көз жеткіздік:

- Шығармалар жан-жақты толық талданады, яғни, оқушы теориялық білім мен тәрбиелік үлкен мектептен өтеді;
- Топпен де жеке де жұмыс жасауын үйренеді;
- Іздену, ойлану, жауапкершілікті болу, т.б. қасиеттерін дамытады;
- Тілін дамытып, сөз байлығын арттырады;
- Әдебиетке деген құштарлығы оянады;
- Әр сөзге мән беруін үйренеді;
- Эстетикалық тәрбие алады т.б.

Қорытынды

Қ.П.Жүсіп әдістемесі мен қазақ әдебиетін оқытудағы ерекшеліктерден ұтарымыздың көп екендігі түсінікті. Бұлай оқыту шын әдебиет жанашырының ғана қолынан келеді. Ұлттың әдебиетін ұлықтау, екіншіден, болашаққа жанашырлықпен қарау - кез келген мұғалімінің бойынан табыла бермейтін қасиет. Заманның да, мектеп бағдарламасының да бір орында тұрмасы анық. Солай бола тұра, бүгінгі жаңартылған білім беру бағдарламасымен оқытылатын шығармаларды Қ.П.Жүсіп әдістемесіне ақпараттық коммуникациялық технологияларды кіріктіріп, ыңғайлап оқытса, нұр үстіне нұр болар еді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Жүсіп Қ.П. Өлең - сөздің патшасы. - Алматы : Жазушы, 1991ж. - 216 б.
2. Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. - Павлодар, ЭКО, 1999ж., 443 б.
3. Жүсіп Қ.П. Көркем сөздің құдіреті. - Павлодар, ЭКО, 2000 ж., 288 б.
4. Жүсіп Қ.П. Мектепте қазақ әдебиетін оқыту. - Павлодар, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2003 ж., 254 б.
5. Байтұрсынов А. (1989) Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.). Алматы. - 288 б.
6. Бітібаева Қ. (1997) Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы: Рауан. -320 б.
7. Көшімбаев А. (1969) Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. Алматы: Мектеп, 1969. - 244б.
8. Байтанасова Қ.М., Айтуғанова С.Ш. (2008) Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Астана: Фолиант. -160 б.
9. Жұмабаев М. Шығармалары. Алматы, 1989; 1992; 1995, 3 том. 269 бет.
10. Аманжолов Қ. (2014) Таңдамалы шығармалары. Алматы: «Айғаным». - 216 б.
11. Абай өлеңдері мен шығармаларының екі томдық толық жинағы (2002). Алматы: Жазушы. - 296 б.
12. Ақшопалов Т. (1994) Шығарманың көркем айшықтарын таныту. Оқу құралы. Алматы: Рауан. - 224 б.
13. Дөнентаев С. (1957) Шығармалар. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. - 463 б.
14. Жансүгіров І. (2002) Таңдамалы шығармалары. 2-том. Алматы: Аян.- 216 б.
15. Gilissen Melde G. R., Knippels Marie-Christine P.J., van Joolingen Wouter R. (2020) Bringing systems thinking into the classroom. International Journal of Science Education. 42(8): 1253-1280.
16. Бекенова А., Тәжіғалиева С. (2011) М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасын орта мектепте оқыту түрлері // Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институт хабаршысы. №1. 155-158 б.
17. Малева А.В. (2014) Антитеза как способ поэтического осмысления мира лирической героини А.Мишариной и А.Ельцовой. Сбирский филологический журнал. №1. С. 170-177.

18. Жұматаева Е. (2016) Жоғары мектепте әдебиетті білімденудің инновациялық технологияларымен оқыту: Оқу құралы. Алматы: Эверо, 2016. - 252 б.
19. Құрманбай Г., Жұматаева Е. (2010) «Әдебиет» оқыту әдістемесі. 6-класс. Алматы: Атамұра.
20. Керімбекова Б. (2017) Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. Астана : Фолиант. - 160 б.
21. Рүстемова Ж.А. (2019) Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ. - Қарағанды: Акнұр. - 164 б.

Мастерство К. П. Жусупа в преподавании поэтических произведений в школе

М.И. Оразханова, Г.А. Сагинаева

Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, Казахстан
maigul7777@mail.ru, Gulzirasagayeva@mail.ru

В статье рассматриваются научно-методические работы Куандыка Пазыловича Жусупа (1941-2019), известного филолога, литературоведа, работавшего в Павлодарском государственном университете им. С.Торайгырова. Показаны труды ученого, связанные с вопросами преподавания литературы в школе, при этом многие его статьи посвящены изучению тонкостей методической науки. В статье показана методика анализа многих стихотворений из школьной программы. Для раскрытия основной идеи, образов героев, языковых особенностей произведения, К.П. Жусуп использовал метод осмысленного вопроса. Изучая труды Жусупа, можно заметить, что вопросы, составленные для обучающихся, варьировались в зависимости от особенностей каждого стихотворения.

Ключевые слова: методология, преподавание литературы, методика, технология, преподавание поэзии, преподавание эпоса.

Skills of k. P. Zhusip in teaching poetic works at school

M.I. Orazkhanova, G.A. Sagayeva

Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan
maigul7777@mail.ru, Gulzirasagayeva@mail.ru

The article discusses the scientific and methodological works of Kuandyk Pazyluly Zhusip (1941-2019), a well-known philologist, literary critic who worked at S. Toraihyrov Pavlodar State University. The works of the scientist related to the issues of teaching literature at school are shown, while many of his articles are devoted to the study of the subtleties of methodological science. The article shows the method of analyzing many poems from the school curriculum. K. P. Zhusip used the method of a meaningful question to reveal the main idea, images of the characters, and language features of the work. Studying the works of Zhusip, you can see that the questions compiled for students varied depending on the characteristics of each poem.

Keywords: methodology, teaching literature, methodology, technology, teaching poetry, teaching epic.

Редакцияға 20.09.2020 түсті.